

נשים ערביות, מין ומיניות: נוכחות החברה הערבית ותרבותה בטיפול פסיכולוגי וזוגי בקרב נשים פלסטיניות

ח'אלה אבו בקר

האסלאם והתרבות הערבית מילאו תפקיד מרכזי בעיצוב משמעות הגוף בקרב נשים ערביות לאורך ההיסטוריה הערבית. מושגים כמו חֶשֶׁמָה (ענווה), סֶתְרָה (צניעות), עֵיב (בושה חברתית), תֶּרָאם (איסור דתי) ותֶגֶ'אב (רעלה) עיצבו ועדיין מעצבים את התנהגותם המינית של המוסלמים הבוגרים – גברים ונשים כאחד.

אחד הפרדוקסים המעניינים הוא שהמשפחות מתייחסות לפקיעת קרום הבתולים ולקיום יחסי מין כאל פשעים דתיים וחברתיים, ועם זאת הן מצפות מבנותיהן להפגין ידע ומומחיות במגע המיני הראשון עם בן הזוג. בעיות כמו וגינזמוס או רתיעה מקיום יחסי מין שאינן מטופלות נכון – ולרוב אינן מטופלות כלל – עלולות לעורר אצל הצעירה בעיות נפשיות ובעיות זוגיות ואף לגרום למתח בין שתי משפחות המוצא של בני הזוג. נשים בעלות מודעות עצמית גבוהה, כאלו הנמצאות תחת השפעה תרבותית מערבית או שרכשו השכלה אסלאמית חלופית, מחפשות שינוי בגישה המסורתית למיניותן ולהתייחסות בני זוגן לנרש. מאמר זה, המתבסס על ניתוח מקרה, אינו מתמקד בפן הטיפול ואין הכוונה כאן לפתח דיון לגבי סוג הטיפול אשר הוענק לבני הזוג, אלא להבהיר את הרקע ההיסטוריו-תרבותי העומד מאחורי בעיות בתחום המיני, בעיות נפשיות ובעיות ביחסי בני זוג במשפחות ערביות. על אף ההתמקדות בחקר המקרה הספציפי, אפשר להשליך ממנו רבות על מרקם היחסים הפנימי המאפיין זוגות פלסטינים צעירים רבים בתוך ישראל.

א. ערכים מגדריים דתיים-תרבותיים

הופעת האסלאם בתחילת המאה השביעית שינתה את המבנה הערכי של החברה הערבית דאז. הערכים החדשים עיצבו מחדש הגדרות התנהגותיות של נשים וגברים בתחום הפרטי והציבורי. האסלאם בהתווייתו את דמות האישה המוסלמית מדגיש שאל לה לאישה האידאלית להאמין באל וזאת אללה, לגנוב, לזנות, להרוג את ילדיה או לדרוש הורות מגבר שאינו האב הביולוגי של ילדה! רוב הערכים החברתיים החדשים אשר החדיר האסלאם התמקדו בהתנהגותן האישית והציבורית של נשים. זאת בעוד החוקים הדתיים העיקריים מתמקדים במשולש המקשר בין העצמי של האישה, הגבר שבחיהה והאלוהים.

האיסורים הערכיים החדשים נבעו מההנחה שקיים מתח מיני מתמיד בכל סוגי המפגש בין גברים ונשים. האסלאם מתייחס לכל דבר המזוהה עם האישה כאל מעורר תשוקה מינית: מבנה גופה, קולה, תכשיטה, איפורה והבושם הנודף ממנה נתפסים כאמצעים לגירוי מיני של

הגבר. על כן נצטוו נשים לכסות את גופן, להשפיל את מבטן, לא לצחוק ולא לדבר בקול רם בציבור, לא לעגוד תכשיטים מרעישים ולא להתבשם אלא למען הבעל.²
הקוראן וההדית' ולאחר מכן פירושים רבים של הסונה הרבו להתייחס אל דיני האישות ובמיוחד להתנהגות הדתית והחברתית המצופה מנשים, והפכו סוגיות אלו לחלק מהשיח המרכזי העוסק בהתנהגות אסלאמית נאותה. אישה שהתנהגה לפי כללים אלו תוארה כבעלת חֶשְׁמָה, כלומר מי שהפנימה את כללי הצניעות לפי המונחים האסלאמיים. לעומתה, אישה המתעניינית בעולמם של הגברים, המנסה למשוך את תשומת לבם, המשתדלת להתקרב אליהם בניסיון להבין את אופן חשיבתם או המנסה ללמוד על חיי מין לפני הנישואים היא אישה בלתי צנועה (עִירָה מִחֶחְשָׁמָה).

מכלול הכללים החדשים גיבש את המשמעות של העֶשְׂה (טוהר המידות הדתי). עֶפִּיטָה היא אישה שמתייחסת למיניותה או למין רק בהקשר של מגע מיני הנועד לרצות את בעלה. על פי דפוסים אלו על אישה ריוקה, אלמנה או גרושה להתנזר כליל מהמחשבות על מין. דרישה דתית זו חלה גם על גברים.

המונח סִתְרָה, שפירושו המילולי הוא 'כיסוי', 'מעיל', מתאר את האישה המכוסה (מִסְתוּרָה), כלומר זו המבקשת לשמור על פרטיות מכלול חייה. מִסְתוּרָה היא מי שאימצה את עקרונות החֶשְׁמָה והעֶפִּיטָה ונוסף על כך מי שאינה מתלוננת על בעלה, על הוריה או על בני משפחתה ומי שאינה מוחה על מצבה הכלכלי, החברתי או המשפחתי גם אם אינם מניחים את דעתה.
לפי האסלאם כללי התֶּחֱרָאם טבועים עמוק בהתנהגותם היום-יומית של מוסלמים במזרח התיכון בתחום הפרטי, המשפחתי והציבורי. על כך נוספו כללי העֶיֶב, שהם איסורים חברתיים שהפרתם מביישת את האדם.³ תהליך התברות של המוסלמי גדוש באיסורים מטעמי תֶּחֱרָאם או עֶיֶב במשך כל תקופת החיים.

נוסף על ערכים אלו השפיע עמוקות הקוד הדתי והחברתי של התֶּחֱרָאם על הבנייה מחדש של זהותה של האישה המוסלמית החדשה. התֶּחֱרָאם, המוכר לרבים כפריט לבוש המסחיר את פני האישה, הוא למעשה מונח רחב יותר שיוחס לו בתקופות שונות שלושה שימושים: הראשון והשכיח הוא קוד הלבוש המחייב נשים מוסלמיות בכלל, השני הוא קוד להפרדה מעמדיית בין נשות הנביא מוחמד לבין נשות שאר המאמינים והשלישי – הפרדה מגדרית פיוית באמצעות כיסוי של נשים ברעלה ואחר כך באמצעות סגירתן מאחורי קירות, שנועדה לבסס את מעמדם של גברים בחברה הפטריפוקלית⁴ המתפתחת.

המשמעות המידית וארוכת הטווח כאחד של התֶּחֱרָאם היא ההבחנה בין תחום הפרט לתחום של הכלל מתוך גיבוש התודעה המגדרית הרצויה לאסלאם. בעקבות גיבוש קוד התֶּחֱרָאם, כל

2 ראה ח' אבו בקר, 'מנהיגות פוליטיות ערביות: האמנם תופעה של שינוי חברתי?', י עצמן (עורכת), התשמע קול: ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, ירושלים תשס"א, עמ' 343-354.

3 חברה פטריפוקלית (patrifocal society) היא חברה שבמרכזה עומדים האב, אביו, בניו ואחיו. חברה מטריפוקלית (matrifocal society) היא חברה שבמרכזה עומדים האם, אמה ואחיה הגברים שמטפלים בענייניה ובעניין ילדיה.

4 לפירוט על משמעות התֶּחֱרָאם בעולם המוסלמי ראה ח' אבו בקר, ריבוי המשמעויות של פמיניזם כדוגמא לחינוך לרבותניות: פמיניזם של נשים ערביות כחקר מקרה (טרם פורסם); ב' פריירסטופאסר, 'אל מראה וחוק אלמואטנה פי אליקראן', תרגמה א' עאמר, א' אל-אזוהאי סנבל (עורכת), אל-נאסא ואל-אסורה וקואנין אל-טלאק פי אל-תאריח אל-אסלאמי, קהיר 1999, עמ' 33-47; F. Merinissi, *The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam*, Reading 1991; idem, *Women's Rebellion and Islamic Memory*, London 1996; L. Ahmed, *Women and Gender in Islam*, New Haven 1992.

מפגש בין גברים ונשים שאינם אסורים לנישואים עלול להיחשד בהפרת כללי החֶשְׁמָה, העֶפִּיטָה, התֶּחֱרָאם, העֶיֶב או התֶּחֱנָאב.

על פי התפיסה האסלאמית, המבנה הנפשי של גברים ונשים שונה בתכלית. האישה מתוארת כתחנת כוח רגשית ומינית שאם לא תרוסן היא עלולה להתפרץ ולהמיט על עצמה ועל הגברים שסביבה אסון. היא אף מתוארת כמי שבגלל עצם נשיותה – המתבטאת למשל במחזור החדשי, האוסר על התפילה – אינה יכולה להגיע לדרגת הדתיות המלאה. לכן תפקידה העיקרי הוא ריסון עצמי, ועמידה בכך מבטאת את כוחה הרב. לעומתה, הגבר הוא יצור רציונלי (מִעֶקְל), המסוגל להגיע לדרגה דתית גבוהה ולקיים בכל עת את כל מצוות הדת, כל עוד יישמר מפני מיניותה המפתה של האישה וידע להתעלם ממיניותן של הנשים האסורות עליו כגון אחיותיו ובנותיו.

ב. השפעה תרבותית-דתית על החינוך המיני בחברה המוסלמית

כל מקרה שמגיע לטיפול פסיכולוגי ווגי או משפחתי, נושא עמו את ההקשרים התרבותיים והדתיים של המטופלים. משפחות פלסטיניות בישראל בפרט, והערבים במזרח התיכון בכלל, חיים תחת ההשפעה הדתית של האסלאם והתרבות הערבית ושואכים את ערכיהם החברתיים משני המרכיבים הללו.

האסלאם חולל שינויים במבנה החברה הערבית והמשפחה בה. ערב הופעתו החברה הפרה-אסלאמית הייתה בשלבי מעבר ראשונים מחברה מטריפוקלית לחברה פטריפוקלית.⁵ לפני המעבר נשאו הבנים את שמות אימהותיהן, חיו בתוך שבטיות, הגנו על כל הנשים במשפחותיהן וביקרו את נשותיהן בשבטים שלהן. עבדאללה אביו של מוחמד נשא את אמנה לאישה, אולם היא נשארה לגור בתוך שבט. לעומת זאת בחברה פטריפוקלית נשים עברו לגור בביתו של הבעל, ילדיהן נשאו את שמו של האב הביולוגי וירשו את רכושו.

אליב'ח'ארי ולילה אחמד⁶ מנו ארבעה סגנונות של התנהגות מינית ערב הופעת האסלאם, שיצרו ארבעה סוגים של משפחות ערביות: (א) אישה אשר חיה עם בעל אחד וילדיה נשאו את שמו. הבעל נשא לפעמים יותר מאישה אחת. סגנון זה היה הגרעין של המשפחה הפטריפוקלית; (ב) אישה אשר נשארה לגור בתוך שבטה והגבר בא לבקר אותה מדי פעם. דפוס זה אפשר ריבוי גברים; (ג) אישה אשר הרתה לגבר אחר לפי דרישתו של הבעל כדי לשפר את איכות הילודה. הילדים נשאו את שמו של הבעל (האב החברתי). הלכה למעשה סיפק דפוס זה תוקף דתי לקיום יחסי מין עם יותר מגבר אחד; (ד) אישה אשר קיימה יחסי מין בו זמנית עם קבוצה של עד עשרה שותפים. לאחר הלידה אספה את כל שותפיה ובחזרה אחד מהם כאביו הביולוגי והחברתי של תינוקה. הגבר תמיד הסכים להחלטת האם.

השינוי המרכזי התרחש במעמדה של האישה עם הופעת האסלאם בתקופה המכונה המעבר מן אל-ג'אהליה ללינור (מתקופת הבורות אל האור). כדי לבסס סופית את השינוי הפטריפוקלי ולהבחין באופן חדרמשמעי בין התנהגות הג'אהליה להתנהגות האסלאמית, התמקד שיעור

5 אבו עבד אללה אליב'ח'ארי, כתאב אל-נכאח: שרח אל-אמאם אל-תאפד' אחמד בן עלי בן תג'ר אל-עסקלאני, בירות 1986, עמ' 118-119; אחמד (לעיל הערה 4), עמ' 41-45.

היום כסיס להבנת המכנה הפסיכולוגי אשר במסגרתו נשים ערביות מתייחסות אל גופן ואל קשריהן המשפחתיים והחברתיים.¹⁵ גם נשים אשר אינן מאמצות את הלבוש האסלאמי הדתי מתייחסות אל התג'אב כאל נקודת מוצא מסורתית-דתית ומודדות על פיו את השינויים שחלו בבגדיהן ובהתייחסותן אל גופן.¹⁶ על כן המשמעות של התג'אב היא אחד מגורמי התקרבות הפסיכודתית החשובים ביותר במרחב התיכון בחייהם של נשים וגברים.

מספר גורמים בסוף המאה העשרים השפיעו על נשים במרחב התיכון לאמץ את הלבוש האסלאמי: (א) בחירה אישית כביטוי לאמונה דתית או למסורת הקהילה; (ב) כפייה אורזית-דתית, כמו בסעודיה ובאיראן; (ג) מצב כלכלי ירוד שאינו מאפשר קניית בגדים מעריביים וטיפול נאות בגוף, בעיקר בשיער; (ד) הבעת מחאה פוליטית, כמו באיראן ובלבנון; (ה) פיתוח סגנון לבוש מודרני מאוד על ידי חלוצות שהיו מטרה להתקפות חברתיות, כגון המורות הראשונות או העיתונאיות. סגנון זה משלב עקרונות אסלאמיים ואפשר לזקן להמשיך בתכניות המודרניזציה שלהן תוך זכייה באישור החברתי המיוחל בעבור התנהגותן; (ו) שימוש בלבוש כמגן חברתי-דתי העוזר בהשתלבות ובניידות בחברה ללא הסתבכות.¹⁷

החוקים החברתיים באסלאם התמקדו בשלילה מוחלטת של החופש המיני של האישה הערבית אשר נהנתה ממנו, באופן חלקי או מוחלט, לפני האסלאם. עם זאת, האסלאם – להבדיל מהמצוות, ובוודאי מהמצוות הקתולית – התייחס לתשוקה המינית כאל רגש אנושי טבעי ולגיישם כל עוד הפרקן מתמקד בבן או בבת הווג כדת וכדין. הקוראן הכיר בעובדה שתשוקה מינית עלולה לשלוש ברגשותיהם ובמחשבותיהם של אנשים, ועל כן אסר התנורות מנישואים ועודד אנשים להינשא בגיל מוקדם – גם אלמנות וגרושות נצטוו לא להישאר בגפו.¹⁸ המטרה המוצהרת של הנישואים הייתה חיפוש אחרי סיפוק מיני, להבדיל מחיפוש אחרי תמיכה כלכלית או חברתית.

פאטמה אלמרניסי טוענת שההכרה האסלאמית בצורך בסיפוק מיני של הגבר והאישה קשורה לרצון להימנע מזנות, שנחשבה חטא דתי חמור.¹⁹ הנביא מוחמד עסק רבות בגושא התשוקה המינית והיחסים המיניים חיבר על כך עם נשותיו ועם נתיניו.²⁰ הוא הסיף לחשיבות

ניכר מהחוקים החברתיים בקוראן בהסדרת יחסי המין בין גברים ונשים.⁶ הקוראן מנה בקפדנות את התנהגותם המינית של 'מאמינות ומאמינים', כלומר מוסלמיות ומוסלמים, לעומת 'כופרות וכופרים', המוגדרים כג'אהליות וכג'אהליות (בערות ובערים). החוקים החדשים התייחסו למכלול החיים המשפחתיים והחברתיים בתורה החדשה ויצרו סגנון חיים מוסלמי המשפיע עד היום על הלך הרוחות של יחסי האישות בעולם הערבי. חוקים אלו התייחסו לשלושה היבטים:

1. מבנה המשפחה המוסלמית. האסלאם אסר באופן מוחלט קיום יחסי מין בין גברים ונשים בלתי נשואים,⁷ אך התיר את קיומם בין אדון ושפחותיו לאחר בקשת רשות מהוריה.⁸ הקוראן אסר על גבר מוסלמי להינשא לנשים מוסלמיות זונות לפי המונחים הקוראניים, כלומר נשים המקיימות יחסי מין מחוץ למסגרת הנישואים. באפשרותן של אלה להינשא לגברים מוסלמים אשר הורשעו גם הם בזנות.⁹ גברים ונשים שלא עלה בידם להתחתן, בגלל עוני כבד שמנע מגברים לשלם מוהר, נצטוו להתנור מקיום יחסי מין. עם זאת, אפסורופסים נצטוו לעזור לילדיהם, לבנותיהם ולעבדיהם להינשא כדת וכדין כדי למנוע מהתשוקה למין להוביל אותם לזנות. במקרה זה האחריות על החטא נפלה גם על האפסורופוס.¹⁰
2. חקיקת חוקים חברתיים אשר באמצעותם נוסדה ונתחמה הסביבה הפרטית של נשים מוסלמיות. פסוקים בקוראן לימדו נשים מוסלמיות את כללי ההתנהגות בסביבה הציבורית, שבמרכזה הקפדה על לבוש מוסלמי ועל אי-משיכת תשומת לב. באופן זה הפך גופן של הנשים המוסלמיות לעול המוסל עליהן. ההתייחסות אל גוף האישה כאל מוקד של חטאים כאשר אינו נשלט באופן מוחלט אילצה נשים מוסלמיות ללמוד להשתלט על גופן באמצעות הכללים הדתיים. לעומת זאת, בסביבה הפרטית האישה המאמינה עשתה ככל יכולתה להפוך את גופה לכלי המשרת את צרכי המיניים של הגבר. נשים מוסלמיות נצטוו להתקשט למען בעליהן ולשמור להם את מיניהן.¹¹ נאסר עליהן לסרב לכל דרישה מינית מצד הבעל והן נצטוו לעשות ככל אשר לא ידן כדי להיענות לצרכי המיניים, ובכלל זאת סיפוח אישי והתבשמות בשביל לעורר את מיניהן.¹² נשים אשר סירבו לספק את צורכיהם המיניים של בעליהן נתבשרו שאוהים לא יקבל את תפילותיהן והן לא תעלינה לגן עדן.¹³
3. סרטוט הגבולות בין הפרטי למשפחתי ובין הציבורי לכללי. משמעותו הפסיכולוגית של התג'אב לימדה נשים מוסלמיות במשך יותר מ-1,400 שנה לסרטט מחדש את הגבולות בין התחום הפרטי למקבילו הציבורי. התג'אב קבע את נוכחותן או את היעדרותן הפיזיות והפסיכולוגיות¹⁴ בכל אחד משני תחומים אלו. התינון הדתי לחשיבות התג'אב הפך לחלק בלתי נפרד מזהותן הדתית של נשים מוסלמיות וערביות במרחב התיכון. כמו כן הוא משמש

6 ראה פריירסופאסר (לעיל הערה 4), עמ' 40-41.

7 סורת אלמאדא (5), 5.

8 סורת אלנאסא (4), 25.

9 סורת אלנור (24), 3, 26.

10 ראה אלבווארי (לעיל הערה 5), עמ' 22.

11 סורת אלנור (24), 31.

12 ראה עבד אלרחמאן אבן אלג'ווי, כתאב אחאם אלנאסא, ביירות 1988.

13 מוחמד בן אחמד בן ע'מאן אלד'הבי, כתאב אלכבאר, ביירות ולבנון [חש'ד], עמ' 195-208.

14 נשים ערביות למדו לשמש את נוכחותן במקומות ציבוריים על ידי השמלת מבט ואי-צירית קשר ישיר עם הסביבה. בכל התקופות לצורכי עבודה או לימודים הן יושבות בצד מבלי לדבר בניסיון שלא לבלוט בכל דרך שהיא.

15 חושב להדגיש שגם גברים שומרים על קד לבוש אסלאמי בתוך קהילותיהם. עם זאת, ברוב המרחב התיכון ובעולם המוסלמי בכלל נשים מוסלמיות מזהות באמצעות קד הלבוש האסלאמי המזוהה. הנשים אף גורשות לשמר את המסורת, במיוחד במצבים טראומטיים העלולים לגרום לשינויים מרחיקי לכת, בעת הגירה למשל. מצב שבו נשים מסכות כתג'אב סעודי יושבות ליד ברכות מלאות בקהיר בעוד בעליהן מתהלכים בגוד ים הוא מראה נפוץ. דומה לכך המצב שבו גברים ערבים עושים לעולם מבטים קצרים בלבד בעת שהותם באירופה ובאמצעות הברית בעוד נשותיהן מבטות את כל גופן בגברים אסלאמיים מסודיים.

16 אם הבגר שקף, קצר, צמוד או מסך תשומת לב מכל סיבה שהיא, יעלו נשים ערביות את השאלה אם הבגר אינו מגודר כפי.

17 לפידס והרחה: בגושא זה ראה ארליך עלי מקליר, אלאח'נא'ג' אלח'ואד: אלמראה אלעאמלה ואל-תחג'ב אלג'דיד ואלתעציר פי אלקאווה, תרגם א' יוסף, קהיר 1999; פאטמה אלזוואאן אורייל, נסאא ורג'אל: אלתיציר אלעצב, קובלוקה [חש'ד] ו V. M. Moghadam, *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East*, Cairo 1993.

18 הקוראן הוודית עודדו אלמנות וגרושות להתחתן, אולם פירושים מאוחרים יותר של הוודית, הועדו שבעל פה מטעם הוולפים אשר בא בעקבות מוחמד, שיבוז אלמנות או גרושות אשר טיפלו בליהוק במקום להתחתן. נראה ששינוי זה מקורו באופן מספר גדול של גברים מוסלמים במלחמות והג'אד הכבוש האסלאמי אשר הועדלו לאחר מותו של מוחמד.

19 F. Mernissi, *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in Muslim Society*, London 1985.

20 וזי האישות שלו מתחלקים לשניים: הווקפה המונגמית, אשר הועילה בנישואיו לחיזיה ונמשכה עד

סיפוקן המיני של נשים ופירט את הדרכים לכך. הוא עצמו לא הצטייר כסגפן או כמתנזר, אלא להפך – סיפורים על תשוקתו המינית לנשותיו נפוצו מפיו ומפני נשותיו כאחד והפכו מאוחר יותר לסוגה.²¹ מוחמד שילב את החיים הדתיים של המוסלמי עם תשוקתו המינית. אפשר לטעון שקיימת התאמה בין חלוקת חיי המוסלמי לקורש ולחול לבין ההבחנה בין המועדים שבהם הוא רשאי לקיים יחסי מין למועדים שבהם הוא מנוע מלעשות זאת: המועדים הקדושים, כגון זמן התפילות, הצום, העלייה לרגל, מלחמות המוסלמים – אסורים; האחרים – מותרים.

ג. ערכים ונורמות מיניות

מחקר פמיניסטי העוסק בהשפעת האסלאם על חיי אישות מצא שלעומת הנצרות התייחס האסלאם ליצר המיני כאל כוח חיובי בעל שלושה תפקידים חשובים: (א) המשכיות קיומם של המאמינים עלי אדמות; (ב) המחשה למאמץ של תענוגות גן העדן שהובטחו לו; (ג) סיפוק מיני התורם לפעילות קוגניטיבית ואינטלקטואלית.²²

ניתוח חיי המין של נשים ערביות לפני האסלאם ובדיקת החוקים שנחקקו בנושא זה הביאו את אל-מרניסי לטעון שהאסלאם הסוני אסר בתוך קשר הנישואים כל התנהגות שהעניקה לאישה חופש החלטה לגבי מיניותה. אחמד הסכימה שהאסלאם הסוני על כלליו החדשים הגביל את החופש המיני של נשים ערביות וגרם לשינוי ניכר באורח חייהן בתחום זה.²³ עתה נתפסה מיניותן של הנשים כמועדת לסיפוק צורכיהם של הגברים. ילידה של האישה לא נשאו עוד את שמה ולא התגוררו עם משפחת המוצא שלה. המעבר מחברה מטריפוקלית לחברה פטריפוקלית המיר את ניסיונה של האישה לספק את תענוגותיה במצב שבו היא מבקשת לספק את תענוגותיו של בעלה באמצעות מיניותה, וכך למלא חלק מן הצווים הדתיים המוטלים עליה.

המדיניות החדשה של היחסים החברתיים אסרה כל נגיעה של זרים בכל גופה של האישה. כמו כן נאסר על שני המינים להחליף מבטים ביניהם והם נתבקשו להסיט את מבטם.²⁴ יתרה מזו, בעלים ונשים התבקשו לא להביט זה באיברי המין של זה. נאסר על נשים לתאר נשים אחרות בפני בעליהן, כדי שהגבר לא יתאר לעצמו אישה ורה ערומה.²⁵ אל-עלואני סיכם שמטרת האיסורים הדתיים בנושא המין היא לדכא ככל האפשר את התשוקה המינית. הדרישה שהילדים יגדלו אצל הוריהם הכיולוגיים הולידה את הצורך בפיקוח צמוד על התנהגותן המינית של נשים. חוק הולאיה (פטרונויות) שהעניק את האפסטרופסטות על האישה לקרובי המשפחה מדרגה ראשונה הותיר בידיהם אף את הזכות לחתן אותה. גם אם ההחלטה

מותה, 20 שנה לאחר מכן, והתקופה הפוליגמית, אשר נמשכה 17 שנה עד מותו. בתקופה זו הוא התחתן עם 13 נשים, ובמהלכה אף היה נשוי ל-9 נשים בו זמנית.

21 אל-מרניסי מצטטת את אל-גואלי המצטט את הנביא מוחמד מלמד את המוסלמים דרכים לסיפוק מיני של נשותיהם, ראה אל-מרניסי (לעיל הערה 19), עמ' 40-41.

22 שם.

23 אחמד (לעיל הערה 4).

24 ראה טאהא ג'אבא פיאדי אל-עלואני, 'נ'ט'אם אל-אסרה פי אל-אסלאם', כמאל א' חנש (עורך), אל-ג'נ'ס ואל-

עקם: אוהאם וחקאק טביה, ריאד 1986, עמ' 12-22.

25 לאיסורים כנושא זה ראה אל-בזארי (לעיל הערה 5), עמ' 327.

לגבי הנישואים היא שלה, עליה לאפשר לאפסטרופוס שלה לנהל את הטקס בשמה.²⁶ בכך השלימה החברה הפטריארכלית הגברית את שליטתה בהתנהגותה המינית של האישה המוסלמית.

הקוראן אסר באופן חמור ביותר קיום יחסי מין מחוץ למסגרת הנישואים מתוך הגישה שזו אחת מהתנהגויות הנחשבות כפירה באלוהים. האיסור על נשים וגברים לאבד את בתוליהם לפני הנישואים הוא חלק מכלל דתי זה. עם זאת, גברים מוסלמים רשאים לקיים יחסי מין עם שפחותיהם אשר קנו בכסףם ללא הסכם נישואים. אולם על הנשים המוסלמיות נאסר לקיים יחסי מין עם עבדיהן ללא הסכם נישואים. על כן הכללים הנוגעים לשמירה על בתולים ולקיום יחסי מין מחוץ לנישואים שונים לגברים מוסלמים ולנשים מוסלמיות.

הקוראן והחדית' התייחסו לנושא הבתולים מארבעה היבטים. הראשון, הנביא מוחמד אסר להשיא בתולה מבלי לקבל את הסכמתה. שתיקתה היא סימן לקבלת הצעת הנישואים.²⁷ השני, בקוראן נשות גן עדן, המתוארות כחור עין – נשים עם עיניים רחבות מאוד – הן בתולות. בתוליהן מתאזנים עם סיום המגע המיני כדי לעגן את המאמץ שוב ושוב. זה אחד ההקשרים היחידים אשר מתארים את הבתולות כעדיפות על מי שאינן בתולות. השלישי, בעניין העונג המיני נאמר בחדיית' שמוחמד הסתן: 'תתחתנו עם בתולות. פיהן טעים יותר ורחמן מביא יותר ילדים'.²⁸ הרביעי, מסופר כי מתוך 14 נשותיו של מוחמד, רק אחת נישאה לו בעודה בתולה – עאאשה בתו של אבו בכר.

אמנם האסלאם הסוני עודד קיום יחסי מין לשם הנאה, אולם הוא הציב גבולות חריגניים בין הקשר הדתי עם אלוהים לבין הקשר הגופני עם בן המין השני. מאמינים ומאמינות חויבו להוכיח את שם אלוהים לפני קיום יחסי מין, וכך התמסדה נוכחות הדת והשפעתה על כל מגע מיני. כמו כן נאסר על מוסלמים לנהל טקסים דתיים לפני היטוהרות ממגע מיני או גופני. הקשר הגופני הוא חלק ממערכת התודעה המוסלמית המבחינה בין טהור לטמא בכך שהוא נתפס כסיבה מרכזית לטומאה למרות היותו בחזקת ציווי דתי. נשים אשר לא קיימו יחסי מין נחשבות לטהורות. מכאן עולה הקישור בין הבתולים לבין הטהור.

הכיבוש המוסלמי הגדיל את ממדי העבדות והסחר בשפחות ששימשו בתפקידים שונים בהרמון המוסלמי: שפחות למין (ג'וארי), שפחות לצורכי תרבות כגון שירה, מוזיקה וריקוד (קיאן) ושפחות למילוי צרכים נוספים של הבית והאנשים החיים בו (עבדאט). בתקופת העבאסים, אנשי העילית הקדישו את מרבית זמנם לבילוי עם שפחות. התנהגות מינית משוחררת ובלתי מרוסנת יוחסה לג'וארי, וכתוצאה נגד החלה להתפתח בתודעה החברתית התנהגות אליטיסטית של נשים מוסלמיות בנות חורין (אח'ראר) המתגוררות ממין. נשים נשואות קיימו יחסי מין מתוך האמונה הדתית שאל להן לסרב לתשוקת הבעל, אף על פי שכללי הקוראן הקנו זכות שווה לגברים ולנשים ליהנות ממין ואף דרשו מהגברים לסייע לנשותיהם בכך. הפיכת המין בתקופה העבאסית לשירות בלעדי לגבר טשטשה את הדרישה הדתית הזו, והדבר נותן את אותותיו גם כיום. רוב תלונותיהן של הנשים הערביות בנושא הווגיות מתמקדות באנוכיותו של הגבר ביחסי המין ובהעלמתו מצרכיה של אשתו. התפתחות היסטורית זו, שהקנתה לכל

26 לפרטים בנושא ראה ע' אפרפאר, סורת אל-מראה בין אל-מנטור אלדיני ואל-עשבי ואל-עלמאני, בירות 1996.

27 ראה את החדיית' בתוך אל-בזארי (לעיל הערה 5), עמ' 131.

28 שם, עמ' 327.

מגדר משמעות שונה לגבי יחסי המין, ממשיכה להשפיע על סביב הקשר הווגי בתוך המשפחה המוסלמית העכשווית.

קצת אדון בהשפעת ערכי הדת והאיסורים החברתיים אשר התפתחו במשך הדורות על יחסי בני הווג במשפחה מוסלמית עכשווית בישראל. השפעה זו חוצה זמנים ומקומות ומחלחלת באופן מדע ותת-מדע להתנהגות האישית והווגית היומיומית. להלן אציג מקרה טיפולי של ווג באמצע שנות העשרים והשלושים לחייהם. כעיתים מייצגת התפתחויות בחיי בני ווג ערבים רבים בארץ, גם דתיים פחות מהמשפחה המוצגת כאן וגם ערבים נוצרים. המקרה מוצג תוך שימוש בקטעים נבחרים מתוך תיאור המקרה כפי שסוכם במהלך המפגש הטיפולי. יש התייחסות עקיבה לשורשים הדתיים או ההיסטוריים כסיבה למתח הווגי המתפתח.

ד. נשים בטיפול פסיכולוגי וווגי: דוגמה למקרה טיפולי

בחלק זה מתואר המקרה²⁹ במקטעים על פי דבריה של המטופלת. לאחר כל מקטע מובא קישור תוכנו עם הגורמים החברתיים התרבותיים-אסלאמיים המשפיעים על המטופלת ועל סביבתה.

סילביה³⁰ הייתה בת 27 כאשר הגיעה לטיפול וווגי. היא מתגוררת באחד מהכפרים הערביים בישראל. סילביה לבשה מעיל ארוך ורחב³¹ וכיסתה את ראשה וצווארה במשפחת ראש גדולה מאוד בצבע תואם למעיל. הופעתה הייתה אלגנטית ומרשימה מאוד.

בקרב הפלסטיניות בישראל, אישה הבוחרת סגנון לבוש זה קוראת לעצמה *מִלְתִּי וְזֶמָה* (מילולית: מחורבת), כינוי המבטא את התחייבותה למלא אחר כל כללי הדת. הלבוש הוא איתות לזירה הציבורית שהעוטה אותו נכונה לשמור על סגנון חיים אסלאמי. ישנן משפחות הכופות את הלבוש השרעי על בנותיהן ועל נשותיהן, אולם רובן בוחרות בו מרצונן והן זוכות בעקבות זאת לכבוד ולהערכה רבה. נשים בלבוש שרעי מכל הגילאים נתפסות כבעלות התנהגות פרטית וציבורית הוגנה. צעירות בתקופת ההתבגרות עוברות בן לילה מהלבוש המקובל לבנות העשרה במערב ללבוש הדתי. נשים רבות מקפידות באופן מתמיד על דרישות הדת כמו צום ותפילות יומיות, אולם סביבתן אינה מגדירתן כדתיות כל עוד אינן מתהלכות בלבוש השרעי המסמל את המעבר מחילוניות לדתיות. לעומת זאת, ישנן נשים שאינן מקיימות את החובות הדתיות האחרות שלהן, אך הן לובשות לבוש שרעי במטרה להסתיר עובדה זו מפני סביבתן הציבורית. סילביה נהגה להתפלל במשך שנה לפני שלבשה שרעי.

חסן, בן דודה של סילביה המבוגר ממנה בעשר שנים, ביקש את ידה בפעם הראשונה כשהייתה בכיתה ט', אולם הוריה לא הסכימו בגלל גילה הצעיר. הוא שב וביקש את ידה בסוף כיתה י' והם נענו בחיוב. האירוסים נמשכו שנתיים. סילביה סימה כיתה י"ב,

29 תיאור המקרה מופיע בפסקה מחזות כדי להבדיל בינו לבין ניתוחו.
30 השמות המקוריים וכל תיאור מזהה אחר שנוי מטעמי סודיות. שמה המקורי של המטופלת הוא שם מערבי. משפחת מוסלמית לא מעטת קראת לבנותיהן בשמות מערביים נוסף על השמות האסלאמיים האופייניים.
31 פלסטינים בתוך ישראל מכנים את סוג הלבוש שלה *שריעה*, *שרעי* או *ג'לבאב*.

הצטיינה בלימודים אולם לא ניגשה לבחינות הבגרות בגלל נישואיה באותו קיץ. היא התחתנה בגיל 18 וילדה שתי בנות ובן (כיום הם בני 7, 5, 4 שנים). חסן הקים עסק משפחתי בקומת העמודים של ביתו והעסיק בו את אחיו וקרובי משפחה נוספים. סילביה עסקה בנייה של חשבונות העסק המשפחתי עד שנה לפני שהגיעה לטיפול. היא סבלה מאוד מריבוי תפקידיה במיוחד בעקבות הלידה השלישית. מזכירה הוכנסה לעסק כדי לשחרר את סילביה מלחץ העבודה. סילביה המשיכה להיות מעורבת בעסק באופן חלקי.

משפחות מוסלמיות רבות בישראל, כמו בעולם הערבי, מאמינות שנישואים הם סְתָרָה ומעניקים הגנה וחסות לבת. אמונה זו מסתמכת על הוראות דתיות הדורשות מהורים לעזור לילדיהם – בנים ובנות כאחד – להתחתן בגיל צעיר כדי למצוא פורקן מיני.³² אף על פי שסילביה נישאה רק בגיל 18, הוריה והחתן קיבלו את ההחלטה על כך שנתיים קודם לכן.

התלונה המוצהרת שאתה הגיעה לטיפול הייתה חוסר הנאה מיחסי מין.³³ סילביה לא קיבלה חינוך מיני ישיר במשפחתה או בבית הספר ביישובה. היא הייתה מלאת סקרנות, אולם נשים בסביבתה נמנעו מלענות באופן ישיר על שאלותיה. היא למדה מהן שליל הכללות הוא ניסיון כואב מאוד, ושעליה לסבול את כל הכאבים ולא להימנע מקיום יחסי מין תכופים כדי לא לאבד את בעלה.

לפי כללי האסלאם, תיאור אנשים בסביבה הפרטית דינו כדון התבוננות ישירה בהם.³⁴ קוד הַחֵיָאֵב גורם אפוא לכך שאנשים נמנעים מלשתף אחרים בפרטים אינטימיים מחייהם שמא יפרו בכך שני קודים מרכזיים: הַחֵיָב שהוא איסור חברתי והַחֵיָאֵב שהוא בחוקת איסור דתי. רוב ההורים הפלסטינים מכירים בחשיבות החינוך המיני המבווקר, אולם אינם סבורים שמשימה זאת מוטלת עליהם. הם מניחים בטעות שהתלמידים זוכים לחינוך מיני במסגרת בית הספר בישראל, בשעה שהדבר כמעט שלא קיים ברוב בתי הספר הערביים. צעירות חסרות כל ניסיון מיני נשארות ללא הכוונה בתחום זה, על אף נישואיהן בגיל צעיר מאוד.

בשלב ההכנות לנישואים המסר המרכזי המועבר לצעירה באמצעות נשים מבוגרות במשפחתה הוא מחויבותה לשרת את הבעל, במיוחד בכל הקשור לצרכיו המיניים. אישה לומדת לא לסרב לאף הזמנה לקיום יחסי מין שמא יקללו אותה המלאכים.³⁵ לעומת זאת, הגברים אינם מכירים בחובתם לעזור לנשותיהן להגיע לסיפוק מיני. כך גברים ממשיכים במדיניות האקלקטיות הדתיות הבנויות על בחירה מגמתית של פסוקים מהקוראן או של קטעים מהם ושל חזיתות בלתי מבוססות, במטרה להעניק תוקף דתי לאישויון מגדרי. תרומתן הסוציאליזטרית של נשים מבוגרות הוא בשימור מצבן של בנות הדור הצעיר על ידי הענקת קדושה דתית לנושא אי-השוויון.

32 ראה אכן אליג'ו (לעיל הערה 12).

33 סילביה יוצאת דופן בנכונותה לדבר באופן פתוח, גלוי ונחוש על הנושא. מטופלות אחרות לא יתארו במפגש הראשון את תסכולן המיני. ביטחונה בתחושת הדתיות שלה, כפי שיובהר מאוחר יותר, הוא מרכיב מרכזי ביכולת זאת. מטופלות אחרות דוחות את הדיוור על תסכולן המיני לשלבים מתקדמים יחסית בקשר הטיפולי.

34 אל-בחי'ארי (לעיל הערה 28), עמ' 327.

35 לחזיתות בנשוא ראה אל-ד'הבי (לעיל הערה 13).

בתקופת האירוסים, נהג חסן לבקר את סילביה בביתה וישב אתה כאשר הכינה את שיעוריה. רוב הזמן הם ישבו בסלון המשפחתי עם כל המשפחה. הם לא יצאו לבלות יחד ומעולם לא נשארו בבית לבדם. נושא יחסי המין העתידיים לא עלה בשיתות ביניהם מטעמי ציב וחשמה. שנה לאחר האירוסים סילביה זוכרת שחסן העז לאחוז את ידה חזק ולנשק אותה. לאחר מכן הוא התחנן שתרגשה לו לנשק את לחייה, אולם היא סירבה. היא הייתה משוכנעת שתגובתה גרמה לארוסה לכעוס עליה באותו זמן. אולם היא גם משוכנעת שהיום הוא בטוח בה. את העובדה שהוא מכבד אותה ומשבח אותה בפני חבריהם וקרוביהם ובטח בה היא מייחסת לסירובה דאג.

אומדן חשוב בבחירת אישה לנישואים הוא הביטחון שאישה זו לא תשכב עם אדם חוץ מבעלה. האסלאם התייחס לנשים אלו כאל **חאפס'את פרוג'ה**, דהיינו כאל מי ששומרות על ערוותן. שמירה זו כוללת שלושה היבטים: כיסוי פיזי (חג'אב), הימנעות מזנות וכיבוש היצר. כל עוד לא נישא סילביה וחסן כהלכה, אסור להם מבחינה דתית לראות זה את גופו של זה או לגעת בו. צעירות מוסלמיות רבות המסכימות לקיים יחסי מין מלאים או חלקיים עם ארוסיהן נפגעות לאחר מכן מיחס משפיל מבני זוגם. הם מפתחים חשדות שבנות הוגו עלולות לקיים יחסים דומים עם גברים אחרים כי אינן שומרות על כללי הציב, החשמה והחראם.

לאחר התיכון, חסן חי ארבע שנים במדינה במערב אירופה, שם למד ועבד. בחודש הראשון לשהותו במדינה הורה הכיר אישה מבוגרת ממנו בעשר שנים אשר לקחה אותו תחת חסותה. הוא חי אתה ולמד ממנה את רוי המין. הוא עבד ופרנס את עצמו ואותה.

עובדתית, חברתו של חסן ניהלה את ענייניו וסייעה לו עם ענייני הבירוקרטיה במדינתה. עם זאת, חסן לא התנער מאחריותו לפרנסת המשפחה. אף שקיים את מצוות הדת הוא לא ראה בקשר שלו עם אותה חברה חטא דתי או זנות. הוא התייחס לאישה לפי הנוסחה **'מא מלפת אימאנוכ'** (נשים) אשר רכשתם בכספכם), המאפשרת לגבר להתייחס לאישה כאל שפחה שהוא מממן את הוצאותיה תמורת שירותים מגוונים. הוא לא ציפה שארוסתו, בת דודו, תנהג באופן דומה לזה של חברתו האירופית הנחשבת לחרה (בת חורין).

ליל הכלולות היה טראומטי לסילביה. היא ניסתה 'להירגע ולהיכנע', כפי שתדרכו אותה נשים מבוגרות. אולם סילביה לא הצליחה להירגע וחסן הפך לעצבני. אחרי מספר שעות של ניסיון לשדל אותה להירגע הוא אנס אותה כשהוא מבקש ממנה 'לא לעצבן אותו ביום הכלולות'. חסן קיים יחסי מין עם סילביה כל ערב לאחר מכן על אף הכאבים העזים בעקבות הקרעים והדלקות שנגרמו לה. הכאבים נמשכו מספר חודשים, ונעלמו לאחר לידת בתם הראשונה כשנה לאחר הנישואים.

'מבחן הבתולים' יצר בעולם המוסלמי מנהג הכופה קיום מגע מיני ראשון מיד לאחר סיום טקסי הנישואים. מוסכם שאם החתן מגלה שהכלה איננה בתולה לביל הכלולות הוא רשאי להחזירה לבית הוריה תוך ביטול הנישואים וקבלת כל הוצאותיו. מבחינה דתית הוא פטור מלשלם מזונות. אם הכלה נשארת יותר מלילה בביתו של החתן, אין לו זכות לתבוע אותה בטענה שלא הייתה בתולה. על כן הדחף לקיים יחסי מין מיד לאחר טקס הכלולות איננו קשור רק לתשוקה המינית אלא גם למצפון הפטריארכלי הקולקטיבי המוסלמי-ערבי. בורות מינית נוסף על לחצים פסיכולוגיים גורמים לכלות רבות לחוש מתח ופחד לפני קיום

יחסי מין. עובדה זו גורמת למה שמוכר כווגיניסמוס - כיוון הנרתק עד כדי מניעת חזירה של איבר המין הגברי. אין מידע מדויק על שיעור הנשים הערביות הסובלות מבעיה זו, אולם מתיאורן האישי של נשים רבות את ליל הכלולות עולה שמדובר בתופעה שכיחה ואף צפויה, עד כדי כך שצעירות נישואות שאינן מרווחות על כאבים עזים בעת קיום יחסי המין הראשונים לביל הכלולות או בתקופת הנישואים הראשונה מואשמות לעתים בניסיון מיני קודם.

מכלול הערכים החברתיים בנושא אי-שוויון מגדרי בנושא מין גורם לקיום יחסי המין לביל הכלולות להיתפס כפעולת אונס או כיבוש גופה של האישה. חוויה קשה זו מחזקת את העמדה התרבותית-דתית הרואה במגע המיני פעולה המשרתת את הגבר. הנשים ינסו להימנע ככל האפשר מפעולה מכאיבה זו, בשעה שהגברים יאלצו אותן לקיימה.

נשים מוסלמיות הנמנעות מלקיים יחסי מין גורמות שנושא זה, אשר נשמר באדיקות בתחום הפרטי, יזלזל אל התחום הציבורי. גבר שאשתו מסרבת בעקשנות להתמסר לו יפנה למשפחתו ולמשפחתה כמטרה לדון בנושא כעילה מרכזית להפרת הסכם הנישואים. יתר על כן, נשמרת זכות דתית לגבר להתלונן על סרבנותה של האישה לקיים יחסי מין ולהגדירה כנאשו. דבקות בסירוב זה מעניקה לגבר זכות לגרש את אשתו והיא אף משמשת עילה להטלת עונש דתי על האישה: המלאכים יקללו אותה בחייה וימנעו ממנה להיכנס לגן עדן במותה.

ארבע שנים לאחר הנישואים וקיום יחסי מין מדי ערב הרגישה סילביה להפתעתה בהנאה מינית בפעם הראשונה בחייה. היא התחילה לחשוב מאותו רגע על הריגושים ש'הפסידה' בכל פעם שקיימה יחסי מין עם בעלה. היא התחילה להיות עצבנית והתייחסה כרגשות מעורבים למין. מצד אחד רצתה לקיים יחסים כדי לקיים את מצוות הדת, ומצד אחר הייתה לה מכאן והלאה ציפייה להגיע לאותו ריגוש חד-פעמי. האכזבה מדי לילה גרמה לה לקנא בבעלה ולכעוס עליו בכל פעם שהגיע לסיפקו והיא לא. בשלוש השנים הבאות היא הגיעה לריגושים מיניים פעמים בודדות ולאחר 'מאבק עם עצמה וגופה', לפי תיאורה.

שנה לפני התחלת הטיפול החלה סילביה לחשוד שבעלה התחיל בקשר עם המזכירה בעסק המשפחתי. היא עקבה אחריהם והקליטה שיחה ביניהם. היא ידעה שחסן אחז בידה של המזכירה. סילביה כעסה מאוד. היא חשה טלטלה עצומה בחייה. יציבות נישואיה נפגמה בעיניה. גם הדימוי העצמי שלה נפגע ועמו יחסה להנאה המינית.

בפעם הראשונה מאז נישואיה התחילה סילביה לבחון את משמעות הקשר שלה עם בעלה ואת השפעתו על חייה. היא בחנה אפשרות של גירושים אך ויתרה והחליטה לשמור על משפחתה. מצבה כאישה גרושה לא יהיה טוב יותר ממצבה של אישה החיה עם צרתה או הנשואה לבעל בוגד.

סילביה טענה שהוריה של המזכירה הסכימו לאפשר לבתן לעבוד בעסק של חסן בגלל שמו הטוב ומוסריותו, הידועים ביישוב, אף על פי ששהייתו במשרד לבד עם המזכירה הייתה כמובן בעיה דתית, כי המתח המיני קיים כל הזמן: החדרית' מבהיר שבכל מפגש של זכר ונקבה נוכח גם שטן הפיתוי המיני. כל מגע גופני, וגם מבט, במיוחד אם הוא נובע מתשוקה מינית, הוא חטא. על כן על פי תפיסה זו נגיעתו של חסן בידה של המזכירה דינה כדון בגידה.

סילביה האמינה שהתמסרותה המינית לבעלה מספקת את כל צרכי המיניים. היא הביעה חשש ממחשבותיו על ריבוי נשים. כעסה עליו כגבר, נוסף על אכזבתה מעצמה שלא ניצלה את זכותה הדתית לדרוש סיפוק מיני, בעוד שהוא מחפש ומרצא דרכים להכפיל את הנאותו המיניות.

עד אותו מקרה האמינה סילביה שהיא אישה יפה וחכמה. היא לבשה לבוש שרָעִי עוד בהיותה בתיכון. עם נישואיה, התחילה לקנות בגדים ארוכים אולם מסוגננים מאוד, עם כיסוי ראש מיוחדים כמו כובעים מיוחדים ומעוטרים; היות שלבוש זה עדיין כיסה את כל גופה, היא קראה לו 'לבוש אסלאמי'. היא נוכחה לדעה שלבושה האסלאמי עורר את תשומת לב הגברים והנשים יותר מלבוש לא 'אסלאמי', ועל כן החליטה לחזור וללבוש את הג'לָבָאב או את המעיל הארוך והרחב. בביתה נהגה סילביה ללבוש כל דבר אשר השתוקקה לו: ג'ינסים מודרניים, בגדי ים חשופים, מכנסיים קצרים וכדומה. היא הסתפרה בתספורות החדישות ביותר ואף צבעה את שיערה מדי פעם.

כאשר גילתה את הקשר המתפתח בין הבעל ובין המזכירה, התחרטה סילביה על שבחרה ללבוש את הג'לָבָאב, והשליכה עליו את הסיכה שבעלה אינו רואה עוד את יופייה. הוא נמצא עמה בבית מעט מאוד ובדרך כלל רק בשעות מאוד מאוחרות של הלילה. סילביה האמינה שהבעל נמשך למזכירה בגלל לבושה המודרני. לפי תיאורה המזכירה לא הייתה יפה כלל, אולם בגדיה היו סקסיים.

סילביה אימצה את האמונה האסלאמית הטוענת שגופה של האישה בושה והוא מקור לפיתוי הגבר – ג'יסד אלמִפְרָא עֶנְדָה. הואיל והתגאתה עד אז בדתיזמה ובאימוצה את הלבוש האסלאמי, היא התחילה להשוות בין מה שרואים מגופה המכוסה ובין מה שרואים מגוף המזכירה בלבושה המודרני המפתה. חשוב להזכיר שביישובי הערבים נדיר מאוד לראות נשים ערביות בלבוש לא צנוע, גם כאשר אינן מצהירות על סגנון חיים דתי או מסורתי. הלבוש הדתי – להבדיל מהמסורתי – מגן על האישה מפני ביקורת מוסרית וחברתית. המזכירה הייתה חשופה לביקורת חברתית והייתה עלולה להיאשם בהתרופפות מוסרית בגלל בחירתה בקוד לבוש כלתי מקובל.

נשים מוסלמיות רבות חיות תחת האיום האפשרי של ריבוי נשים. אף על פי שדפוס נישואים זה מוערך בכל מדינות ערב כ-2-8 אחוזים בלבד מכלל הנישואים³⁶ ואף על פי שמספר משטרים, כמו במרוקו מאז 1956 ובישראל מאז שנות החמישים, אסרו דפוס משפחה זה, חוקי דת האסלאם גברו על חוקי המדינה וגברים מרשים לעצמם לנצל את ההרשאה של הפסוק 'מותר לכם להתחתן פעמיים, שלוש, ארבע'.³⁷ החוק אפשר ריבוי נשים בתנאי שהגבר גילה יחס צודק ושוויוני לכל הנשים, אולם על פי האמונה האסלאמית שום גבר מלבד מוחמד איננו יכול לעמוד בתנאי זה.³⁸ אמונה זו לא תלחלה לערכים הקולקטיביים המוסלמיים.

לאחר גילוי הקשר בין חסן והמזכירה, סילביה נשבעה לא לקיים עוד יחסי מין עם בעלה. היא התחילה לאונן מדי יום כאות מחאה על מעשיו. היא שכנעה את עצמה שעליה לספק את כל צרכיה בעצמה, כולל צרכיה המיניים, כדי לא להיות תלויה בחסדיו. היא התחילה לראות בקשר אתו קשר שאיננו מקנה לה ביטחון. היא רבה עם בעלה ואיימה להודיע להוריה ולהורי המזכירה על הקשר האסור. חסן הכה את סילביה ובכך שבר טבו נוסף בקשר ביניהם.

36 H. Barakat, 'The Arab Family and the Challenge of Social Transformation', E. W. Fernea (ed.), *Women and the Family in the Middle East: New Voices of Change*, Austin 1985, pp. 27-48.

37 סורת אלנאסא (4), 3.

38 שם, 129.

סילביה לא התווכחה על זכותו הדתית של חסן להכיר אישה אחרת. עם זאת, היא נאחזה בפסוק המתנה קשר עם אישה נוספת ביחס צודק ושוויוני של הגבר כלפי שתייה, ודרשה מחסן לבחור בינה לבין מזכירתו מתוך הנחה שהוא לא יצליח במשימה זו. היא הכינה את עצמה להיות אישה גרושה, אם חסן יבחר במזכירה. עובדה זו הפכה אותה לאדם אנרגטי, גם כלפי ילדיה. הידע הדתי של סילביה העניק לה את נקודות המוצא הרציונליות, הערכיות, ההתנהגותיות והרגשיות שלה. היא התווכחה עם הנתונים הדתיים כאשר התאפשר לה הדבר, במיוחד כאשר היו פירושים שונים לכלל או לחידת. לצורך כך התייעצה סילביה בכל הקשור לנקודות המחלוקת שהיו לה עם בעלה עם שיכה, אחת המורות לדת האסלאם אשר מלמדת קבוצה של נשים את עקרונות הדת.

נושא האלימות בחוק המשפחה הפלסטינית בישראל נחקר לעומק בידי מוחמד חג' יחיא ושלוב קיורקיאן³⁹ והמסקנות המשותפות מצביעות על השכיחות הרבה של התופעה בכל מגזרי האוכלוסיה, על קיומה כבר בקרב זוגות מאורסים, על מידה גבוהה של סובלנות מצד הורים ונשים לתופעה בגלל הפנמה היסטורית של הגישה התרבותית הפטרנליסטית בחברה הערבית ועל השתלטות האשמה על האישה בכל הנוגע לאלימותו של הגבר.

ההיתר – גם אם הוא סמלי בלבד – שהעניק הקוראן להאכאת נשים מקשה את מיגור התופעה. הגשת תלונה תוך אכיפת חוקי המדינה המקנים הגנה לנשים מוכות נתפסת כמרידה במסגרת המשפחה. נשים מאבדות את התמיכה המסורתית בהן בעקבות פנייה לגורמים זרים. ההתייחסות לנושא האוננות באסלאם נעה בין איסור מוחלט לבין מתן לגיטימציות. האוסרים, כמו אסכולת המאֶלֶפִּיה, מסתמכים על החוקים הדתיים המוזכרים קיום יחסי מין בין גבר ואישה נשואים ודורשים מכל האחרים לשלול ביצריהם באמצעות צום והתרחקות מכל גורם מעורר מינית. המצדדים, כמו הגֶלֶמֶאא של החֶנְאֶלֶה וחלק מאסכולת החֶנְפִּיה, טוענים שאוננות היא תרופה להשתקת התשוקה המינית.⁴⁰ החינוך האסלאמי הסוני מתנגד לאוננות בהתייחסו לבעיות הנפשיות שפעולה זו עלולה לגרום. לפני שהגיעה לטיפול, חיפשה סילביה במקורות ואימצה את עמדותיהם של הורמים המתירים.

בתקופה זו היא התנסתה בפעם הראשונה בחייה באורגומה. סילביה התחילה לחלום שהיא מקיימת יחסי מין עם נשים. בחלום היא חוותה הנאה גדולה מקשר כזה. ביקיצה היא נהנתה מעצם השחזור של ההרגשה שבחלום. בעת אוננות היא פנטזה שאישה מגרה אותה.

בהתחלת נישואיהם נהגו בני הזוג לצפות בקלטות וידאו ארוטיות שכללו גם יחסים לסביים והומוסקסואליים. חסן האמין שאין רע בצפייה בקלטות אלו בד' אמות חדר השינה שלהם.

39 M. Haj-Yehia, 'Beliefs about Wife Beating among Palestinian Women', *Violence against Women* 4 (1998), pp. 533-558; idem., 'Perceptions of Abusive and Violent Husbands by Engaged Arab Men in Israel', *The Journal of Social Psychology* 138 (1998), pp. 772-786; idem., 'Wife Abuse and Battering in the Sociocultural Context of Arab Society', *Family Process* 39 (2000), pp. 237-255; N. Shalhoub-Kevorkian, 'Tolerating Battering: Invisible Methods of Social Control', *International Review of Victimology* 5 (1997), pp. 1-21; idem., 'Politics and Violence against Women: A Case Study of Palestinians in Israel', *Law and Policy* 21 (1999), pp. 189-211; idem., 'The Efficacy of Israeli Law in Preventing Violence within Palestinian Families Living in Israel', *Domestic Violence: Global Responses* (2000), pp. 47-66.

40 ילבוזארי (לעיל הערה 5), עמ' 22.

סילביה כאישה דתייה ידעה שיחסים לסביים נחשבים בעיני האסלאם כונות.⁴¹ היא הרגישה שהדת היא זו שגרמה לה לסבול ולסכן את חיי נישואיה. אומללותה באותה תקופה הביאה אותה לחלום על הפרת איסורים דתיים חמורים. היא שכנעה את עצמה שאם בעלה מחפש אחרי הנאה מינית מאישה גם היא תחפש הנאה מינית מאישה. קשר כזה היה כעבורה לכאורה מאיים פחות מבחינה מוסרית מקיום יחסי מין עם גבר זר.

ביום השלישי לחרם על חסן, ניאותה סילביה לקיים אתו יחסי מין לאחר שדרש זאת ממנה שני לילות רצופים.

בסילביה הושרש עמוקות הערך של חובת האישה המוסלמית למלא אחרי כל דרישותיו של בעלה ולציית לו באופן מוחלט. היא חששה שאם תמשיך לסרב לקיים יחסי מין עם בעלה, הוא יגדירה כנאש - אישה סוררת המסרבת למין. במקרה זה הדת מתירה לו ללמד אותה לקח, להכות אותה⁴² ואף לגרשה.⁴³

בשלב הזה נהגה סילביה בתחום המיני באופן שונה מכל מה שעשתה קודם לכן כל חייה. היא ביקשה מבעלה שיאונן והיא צפתה בו. היא ביקשה ממנו לצפות בה מאוננת. היא העזה לדרוש ממנו להמשיך במגע המיני גם לאחר שהוא הגיע לסיפוקו. יחסה למין בשלב הזה היה תוקפני ואלים. היא התלוננה על כאבים עזים בכל שרירי גופה בעת אוננות. היא פנטזה בקול רם בפני בעלה שקיימה יחסי מין עם אישה מהישוב. הבעל התחיל לחקור את מידת האמת והשקר בפנטזיה זו. שבוע לאחר מכן הודיעה לו ששקרה.

לפי כללי האסלאם, דינם של הומוסקסואלים ולסביות הוא רצח באמצעות רגימה באבנים. בחברה המוסלמית, בגלל הטבו החמור מאוד בנושא ובעקבות החרם החברתי והעונש הדתי, אנשים בעלי נטיות מיניות הנתפסות כחטא דתי אינם חושפים אותן. סילביה, מתוך ייאוש וניסיון מטפרי להתאבדות חברתית ודתית ולאחר ניסיון נואש להצביע על עצמה כעל אישה 'מעריבת משוחררת כמו הנשים שצפתה בהן בקלטות', הודיעה על הפנטזיה הלסבית שלה. לו נהג חסן לפי כללי הדת, הייתה סילביה מגורשת באותו רגע וחוזרת לבית הוריה.

עד אותו מקרה, התאפרה סילביה רק בביתה ובמיוחד בשעות הערב, לפני שבעלה חזר הביתה.⁴⁴ מאותה תקופה התחילה להתאפר גם כאשר יצאה מביתה. בגלל קוד הלבוש שלה, כיסוי הראש והמעיל, השקיעה סילביה את כל מרצה באיפור עיניה באופן כולט ביותר. היא הלכה לצלמת של היישוב⁴⁵ והכינה לעצמה אלבומי תצלומים מגוונים, שבהם הייתה לבושה בסגנון ביגוד שהיא לובשת רק בבית: מכנסי עור הדוקים, חצאית מיני, שמלה חשופת גב עם שסעים משני צדי החצאית. סילביה השלימה את אלבום התצלומים בתנוחות מגרות על מיטתה בבגדים חשופים ובבגדי שינה סקסיים. אחיה

41 ראה אבן אליג'וזי (לעיל הערה 12).

42 סורת אלנאסא (4), 34.

43 מרניס (לעיל הערה 4). כמו כן ראה נואל אלסעראי והבה ראוף עות, אלמראה ואלדין ואלאחלאק,

ביירות 2000, עמ' 28-46.

44 היא סיפרה שבילדותה תמיד ראתה את אמה מתאפרת ומתבשמת דווקא לפני שהלכה לישון. כאשר התחתנה הבינה שאמה הייתה מכינה עצמה לבעלה. סילביה המשיכה באותה מסורת נשית.

45 ביישובים ערביים בעלי אוכלוסייה דתית נשים מצטלמות אצל צלמות. אלו גם מתעדות את האירועים והתקסים של הנשים כמו ימי הולדת, אירוסים, נישואים וכדומה.

הקטן ובתה צילמו אותה בתנוחות אלו בבית. סילביה, אישה יפה מאוד, נראתה בתצלומים כשחקניות המקשטות את שערי המגוינים.

האלבומים הצביעו על מאבק בין הזהויות הקוטביות ועל טשטוש בין הזהות הפרטית לזהות הציבורית, בין הזהות המינית לזהות הדתית. לגבי המוסלמי ההפרדה בין הפרטי והציבורי היא ברורה ומאונת את צורכי הפרט. הדבר בולט בנושא יחסי מין: כל עוד הם מתקיימים בתחום הפרטי הם לגיטימיים ועונים על דרישות הדת, אולם ברגע שהם חורגים מהתחום הציבורי הבלתי לגיטימי לעניין זה הם הופכים לחטא דתי חמור.

האלבום העניק לסילביה מפלט למימוש הפנטזיות שלה בתחומה הפרטי - בביתה ובחנות הצילום בחברתה של צלמת אישה. אפשר לפרש את התנהגותה כהתנהגות של אישה בתחום הפרטי של ההרמון המטפרי שבמסגרתו יכלו נשים לממש את נשיותן בעיקר בחברתן של נשים אחרות. לדעתה, חשיפת מאוריה בפני צלמת היא נושא בתחום המותר כי היא בת מינה; הוא הדין לאחיה הצעיר, כי הוא אסור חיתון כעבורה (מתרם), וכך אף בתה בת השבע. הפנטזיות של סילביה הצביעו על אישיות שבויה ומתלבטת. סילביה ניסתה לבדוק את נטיותיה הלסביות באמצעות פרויקט האלבומים. היא נוכחה לדעת שהיא נהנית לשמוע מחמאות מנשים ומגברים. היא לא עשתה שום צעד מעשי נוסף כדי לגרות את הצלמת או לבדוק את נטיותיה המיניות. העניין הוכרע כאן לגביה. סילביה הדגישה שהיא רצתה הנאה מינית מיחסים עם בעלה.

בעקבות המצב, אסר חסן על סילביה לצאת מהבית ואף לבקר את הוריה, שהם קרובי משפחתו. הוא סירב לאפשר לה להתחיל את לימודיה באוניברסיטה הפתוחה לאחר שהשלימה את כל סידורי ההרשמה והתשלומים.

סילביה הייתה חייבת להיענות לתכתיבים ולאיסור של בעלה ולהיכנע למרותו. כדי להוכיח שהוא בגד בה או התכוון לעשות כך, היה עליה להציג ראיות ממשיות.⁴⁶ ועל כן ידעה שאין שום כוח שיעמוד לצדה. נהפוך הוא, משפחתה נקטה עמדה מסורתית דתית, ומבלי שתדע מהי הסיבה לאיסור יציאתה מהבית, ביקשה ממנה למלא אחרי הוראות בעלה.

חסן השתמש בזכותו כבעל מוסלמי לאסור על אשתו לצאת מהתחום הפרטי לתחום הציבורי. הסוגה קובעת בנושא זה בהשתמשה בפועל הערכי תפיסתי: "זכות הבעל על אשתו להיות ממושמת לו [...] לא לעזוב את מיטתו, לא לצאת אלא ברשותו". אבן אליג'וזי התייחס כאל היקש (קיאס) לדבריה של עאאשה, אשתו של הנביא מוחמד, שלפיהם אם חוששים שאישה תפתה אחרים, עדיף לאסור את יציאתה מהבית. לפי כללי הדת, אישה חייבת להיכנע לכל ההוראות של בעלה, גם אם הוא אוסר עליה לבקר במסגד. כלומר הוראות הבעל בתחום הווגי הפרטי הן חשובות לא פחות מהוראות אלוהים בתחום הדתי-ציבורי.

באותה תקופה סבלה סילביה מסימנים של עייפות כרונית. היא לא ישנה די שעות. בעלה דרש ממנה להיות ערה בשעה שהוא חזר הביתה, לרוב אחרי השעה 11 בלילה.

46 סורת אלנור (24), 2-13.

47 פועל זה מחזיק שני פירושים: (א) להיות ממושמת; (ב) להיכנע. על כן אישה נאש סוררת והמסרבת להיות משיעה נשפעת לבית אלשאעה (מילולית: 'בית המשמעת'), כלומר לחקופת ארגון מחדש של חיה עם בעלה אשר מטרתה ללמדה להיכנע לדרישותיו ולקבל את מרותו.

היא הלכה לישון בסכיבות השעה אחת או שתיים לפנות בוקר וגאלצה להתעורר מוקדם כדי לטפל בילדיה. הוא המשיך לישון עד שעה מאוחרת לפני הצהריים.

סילביה סבלה במשך תקופה ממושכת מכאבי ראש, מנודדי שינה ומעייפות כרונית. רופא המשפחה ערך סדרה של בדיקות, ולאחר ששלל כל מחלה פיזית המליץ על טיפול משפחתי. בני הזוג הגיעו לטיפול לאחר התלבטות של חסן שנמשכה שלושה חודשים. סילביה הייתה על סף התמוטטות עצבים, סבלה מחרדות, מהאשמה עצמית כלפי הוריה, ילדיה, בעלה ואלוהים. היא הייתה מבולבלת, כעושה, מרידה ומדוכאת.

הטיפול התמקד במפגשים ווגיים ובמפגשים אישיים עם כל אחד מבני המשפחה. בגלל הרקע הדתי של מערכת הערכים הבין-דתית, היה צורך ללמוד את המקורות המשפיעים על התרבות הזוגית של המשפחה. מצב זה יצר אמון של בני הזוג בטיפול, כי הוא דיבר בשפתם ולאחר מכן העלה פתרונות מעולמם הערכי. נבחרו פסוקים מהקוראן ומהחידית אשר צידדו בצורך בתמיכה הדדית בתוך המשפחה, בעיקרון של מתן כבוד לנשים, לרעיות ולאמהות, בעיקרון של עידוד ההשכלה ובעיקרון של הנאה הדדית במגע המיני. הטיפול ארך כארבעה חודשים, ובסופו העניק חסן לאשתו טיול לחוץ לארץ כדי לכפר על עגמת הנפש אשר גרם לה בגלל התמקדותו בצרכיו והתעלמותו מצרכיה. ממעקב טלפוני שישה חודשים לאחר סיום הטיפול התברר כי סילביה בהיריון בחודש השלישי ושהיא עומדת להתחיל את לימודיה באוניברסיטה הפתוחה. היא דיווחה על רוגע ועל קשרים חיוביים בתוך המשפחה.

ה. סיכום

מצבים פסיכולוגיים ויחסים בין-דתיים קשורים הן במבנה הפנימי-נפשי (אינטרפסיכי) הן במבנים החברתיים-תרבותיים-דתיים. בחברה שמרנית כמו החברה המוסלמית בישראל קיימת הערכה עצומה לאימוץ סגנון חיים דתי מוסלמי ולשימורם. השפעת הערכים הדתיים מחלחלת לכל פן של החיים היומיומיים ומכאן למבנה הנפשי-ערכי-חברתי.

האסלאם חוקק מספר רב מאוד של חוקים בענייני אישות ומשפחה. חוקים אלו שינו את מצבה של המשפחה הערבית הפרה-אסלאמית ממשפחה מטריפולית למשפחה פטריפולית. האקלקטיות לגבי חוקים או חלקים מהם אשר מיטיבים עם גברים ביססה את אי-השוויון המגדרי והעניקה לו צביון דתי. כל ניסיון להתווכח עם מגמה זו מתפרש ככפירה בחוקי הדת. המגמה לשמר את המצב מתוגמלת בכבוד ובהערכה כמקובל לגבי מילוי אחר כללים דתיים. אולם נשים דתיות כמו סילביה הן משכילות וביכולתן להגיע למגוון המקורות הדתיים, ואף להסתייע במורות לדת, כדי לחפש אחר פסקי דת התומכים בעמדתן ומצדדים בהן. יכולתה של האישה להביא פסוקים מהקוראן ומהחידית, הרחוקים כדרך כלל מתודעת הציבור, מעמידה את המשפחה הערבית בפני מצב שבו היא חייבת לקבל את עמדתה של האישה בנושא הנדון. גישה ישירה למקורות הדתיים והשימוש בהם לצורך שינוי מעמדן של נשים ערביות ומוסלמיות הם בחזקת לחימה שיטתית של הפמיניסטיות במזרח התיכון: לחימה מתוך ההקשר התרבותי ותוך שימוש בכלי במקום יציאה נגדו. עמדה זו אומצה באופן אינטואיטיבי בידי סילביה, אשר לא פעלה מתוך פמיניזם מוצהר. התוצאה הסופית הייתה שהיא נתמכה, דווקא בידי המערכת אשר דיכאה אותה. יחסית למצב ההתחלתי אשר עמו הגיעה לטיפול חזרה

סילביה במהירות לאיזון נפשי, ווגי וחברתי. השימוש בטיעונים דתיים-תרבותיים במקום בטיעונים טיפוליים מערביים או פמיניסטיים אפשר לחסן להתקשר לשיח הקליני, לא להתנגד לו ולא להתנכר לו.

הכרת מכלול הכללים הדתיים של חוקי משפחה ודיני אישות עוזרים לעקוב אחרי שורשיהן הדתיים-תרבותיים של בעיות פסיכרמיניות המשפיעות על מבנה הזוגיות בקרב זוגות פלסטיניים מוסלמיים. הטיפול בבעיות אלו חייב לדלות פתרונות מתוך מבנה ערכי-דתי זה. המקרה של סילביה וחסן משקף היטב את מהות הקשר בין זוגות פלסטיניים רבים בתוך ישראל – מוסלמים ונוצרים כאחד. התלבטותם של הצעירים לגבי מערכת הערכים אשר עליהם לבחור – המודרנית המערבית או המסורתית הערבית, החילונית או הדתית, זו המייצגת את התרבות השוויונית או זו המייצגת את התרבות השלטונית – היא נושא כלל עולמי. חיפוש עצמי בשלבי הנישואים הראשונים הוא נושא מרכזי לכלל הזוגות הנתמך או המדוכא בהתאם למידת ההשכלה, לעצמאות הכלכלית, למידת האינדיווידואליזם (הבודקת את מידת העצמאות של הפרט ביחס לקשר עם משפחת המוצא ועם חברתו) ולאיות החיים הקולקטיביים עם המשפחה המורחבת.

הדור הנוכחי התרחק מעט מהוריו אשר חיו לפי חלוקת היחסים המסורתית בין נשים לגברים ובין מבוגרים לצעירים, אך הוא טרם הצליח למצוא לעצמו חלופה מאוזנת ומתאימה. בעקבות השפעות ביקורתיות כלל עולמיות ומקומיות, דפוסים מסורתיים התערערו במידה זו או אחרת. המאבק על בניית דפוס חדש מנוהל לרוב בידי נשים צעירות, ועל כן רוב הפניות לטיפול ווגי באות מנשים. אין פירוש הדבר שכל הנשים תומכות בשינוי מעמדן בתוך משפחות צעירות. נשים מבוגרות בלתי משכילות ומסורתיות הן הראשונות העומדות נגד מאבקן של הצעירות. מבחינה פסיכולוגית חברתית תופעה זו ידועה כדיכוי של המיעוט את בני קבוצתו כתוצאה מהפיכת הדיכוי ההיסטורי לחלק בלתי נפרד מן האישיות. המאבק לשוויון בכל תחום מתחומי החיים בתוך משפחות פלסטיניות צעירות מאפיין זוגות בעלי אוריינטציה מודרנית – מוסלמים, נוצרים. הבחירה בטיפול ווגי ומשפחתי כמסגרת לדיון בבעיות בין בני הזוג מעידה על הכלים אשר קבוצה זו מחפשת כדי למצוא פתרונות לא מסורתיים לנושא השוויון ביניהם.

טיפול משפחתי ווגי במשפחות פלסטיניות בתוך ישראל הוא הודמנות נדירה לחדור לעולם הפרטי הפנימי הפסיכולוגי, החברתי והערכי של אוכלוסייה זו על פי הומנה של המשפחה עצמה. הצגת המקרה של סילביה וחסן היא דוגמה לתלות חזרות ונשנות מצד נשים וגברים צעירים במשפחה הפלסטינית הצעירה בארץ. אף על פי שהפרטים משתנים ממשפחה למשפחה, עדיין ניתן למצוא מכנה משותף במהות הבעיות, בגורמיהן ובדינמיקה המתפתחת לאורך המאבק. ההתערבות הטיפולית מותאמת לכל משפחה ומשפחה מתוך הבנה עמוקה לערכים ולתהליכי התרבות של כל אחת מהן.